

О. В. ЄПІФАНОВ**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ
«ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ»**

Досліджуються теоретичні та методологічні особливості визначення правової категорії «охорона культурної спадщини». Проаналізовано основні наукові підходи до розуміння культури як показника розвитку суспільних відносин. На підставі проведеного аналізу систематизовано найважливіші докринальні позиції щодо співвідношення понять «культурна спадщина» та «культурні цінності». Наголошується, що для найповнішого розуміння цінності та мети конституційно-правового регулювання культурної спадщини необхідним вбачається проведення ретельного аналізу теоретико-методологічних засад та історичних передумов конституціоналізації культурної сфери життя суспільства взагалі, і, зокрема, питань захисту культурних цінностей, важливих для забезпечення існування і збереження інтелектуального, естетичного і морально-етичного потенціалу людства в цілому.

Ключові слова: культурна спадщина, культурні цінності, культура, права охорона, конституційне право.

Епіфанов А. В. Теоретико-методологические основы определения категории «охрана культурного наследия».

Исследуются теоретические и методологические особенности определения правовой категории «охрана культурного наследия». Проанализированы основные научные подходы к пониманию культуры как показателя развития общественных отношений. На основании проведенного анализа системати-

© ЄПІФАНОВ Олександр Володимирович – начальник управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України, аспірант Інституту законодавства Верховної Ради України

зированы важнейшие доктринальные позиции относительно соотношения понятий «культурное наследие» и «культурные ценности». Отмечается, что для полного понимания ценности и цели конституционно-правового регулирования культурного наследия необходимым представляется проведение тщательного анализа теоретико-методологических основ и исторических предпосылок конституционализации культурной сферы жизни общества в целом и, в частности, по вопросам защиты культурных ценностей, важных для обеспечения существования и сохранения интеллектуального, эстетического и нравственно-этического потенциала человечества в целом.

Ключевые слова: культурное наследие, культурные ценности, культура, правовая охрана, конституционное право.

Yerifanov Oleksandr. Theoretical and methodological foundations of the category «protection of cultural heritage»

The article is devoted to the study of theoretical and methodological features of the definition of the legal category «protection of cultural heritage». The main scientific approaches to the understanding of culture as an indicator of the development of social relations are analyzed. On the basis of the analysis, the most important pre-cynical positions on the relation between the concepts «cultural heritage» and «cultural values» are systematized. It is noted that in order to fully understand the value and purpose of the constitutional and legal regulation of the cultural heritage, it is necessary to conduct a thorough analysis of the theoretical and methodological foundations and historical prerequisites for the constitutionalization of the cultural sphere of society as a whole and, in particular, on the protection of cultural values important for ensuring the existence and preservation of intellectual, aesthetic and moral and ethical potential of mankind as a whole.

Keywords: cultural heritage, cultural values, culture, legal protection, constitutional law.

Охорона та збереження матеріальних свідчень минулих історичних епох нині постає поруч з такими глобальними проблемами, як екологічна, енергетична, продовольча, а також є одним із пріоритетних напрямів культурної політики усіх держав світу. Набуття Україною незалежності сприяло динамічному розвитку нормативно-

правової основи щодо культурної спадщини, створенню та закріпленню системи публічного адміністрування в цій сфері. Ставлячи за мету досягнення світових стандартів з охорони та збереження її матеріальних об'єктів, Україна вдосконалює пам'яткоохоронне законодавство, проте й нині воно відрізняється своєю незавершеністю, фрагментарністю та недосконалістю.

Конституційно-правове регулювання охорони та збереження культурної спадщини в країні має тривалу історію, впродовж якої відбувалася еволюція його механізму, форм і методів регулятивного впливу на правові відносини у зазначеній сфері, повноважень суб'єктів правовідносин, удосконалювалася функціональна діяльність держави з метою підвищення його ефективності, забезпечення прав громадян на вільний доступ до об'єктів цієї спадщини. Однак наявні чисельні недоліки та колізії цього регулювання, пасивне ставлення до культурної спадщини з боку населення можуть призвести до найбільш негативних наслідків, зокрема втрати чи знищення ряду таких об'єктів в Україні. У цьому контексті вбачається, що у сучасній правовій державі охорона культурної спадщини в частині її принципів, стандартів та об'єктивації у формі культурних прав людини і громадянина має знаходити відображення саме на конституційно-правовому рівні з подальшим розвитком та деталізацією на рівні спеціальних галузей національної системи права.

Слід відзначити, що зазначена проблематика досить ретельно розглядається у культурологічній, теоретико-правовій та конституційно-правовій літературі. Зокрема, можна відзначити праці М. О. Баймуратова, Ю. О. Волошина, О. В. Зайчука, Т. Г. Катковій, О. Р. Копієвської, Н. І. Кудерської, В. Ю. Степанова, Ю. М. Тодики, О. Ф. Фрицького, В. М. Шаповала, Ю. С. Шемшученка та ін.

Водночас ще не вироблено концептуальні підходи до визначення категорії «охорона культурної спадщини» у сучасній юриспруденції, крім того, потребує ретельного дослідження важливе теоретико-методологічне питання про вплив правових принципів та стандартів охорони культурної спадщини на подальший розвиток конституційно-правового регулювання державної культурної полі-

тики, спрямованої на захист життєво важливих для суспільства, держави, громадянина національних культурних цінностей.

Слід зазначити, що у науковій суспільствознавчій літературі існує безліч трактувань поняття «культурна спадщина», діалектично та змістовно пов'язаного з визначенням таких категорій, як «історико-культурна спадщина», «культурно-природна спадщина», «об'єкти культурної спадщини», «історико-культурні ресурси», «пам'ятки історії та культури», «культурні цінності», «культурне надбання», «охорона пам'яток» тощо¹.

Така термінологічна невпорядкованість ускладнює розуміння сутності суспільних і правових відносин у сфері охорони культурної спадщини, що ускладнюється відсутністю єдиної думки щодо її змісту серед сучасних науковців².

Крім того, формування сучасного теоретико-методологічного розуміння комплексної категорії «культурна спадщина» як у культурологічній, так і в правовій парадигмі було історично детермінованим процесом, який доцільно розглядати у контексті загального розвитку людських уявлень про культурні цінності та необхідність їх всебічної охорони для теперішнього та майбутніх поколінь, а також про універсальний характер цивілізаційного значення таких матеріальних і культурних об'єктів.

Аналізуючи категорію «культурна спадщина», необхідно методологічно виходити з особливостей сприйняття культури взагалі як явища оточуючої дійсності у соціальній та правовій свідомості.

Як зазначає В. Г. Воропаєва, поняття «культура» тісно пов'язане з поняттям духовності³. У подібному значенні термін «культура» виник у епоху античності, у Давньому Римі. Латинською мовою *cultura* означає обробіток, освіту, розвиток. Спочатку цей термін використовувався для визначення процесу обробки ґрунту. Давні греки розуміли його як свою відмінність від варварських народів. У середньовіччі культурою вважали прагнення ідеалу, бездоганності (релігійної – у Європі, особистої – на Сході). У Новий час цей термін стали вживати, визначаючи ступені виховання, освіти, інтелекту, спроможність дотримання норм етики та етикету, сукупність ху-

дожної та творчої діяльності. У Новітній час до нього також додали стиль, метод та рівень досконалості, які досягаються в опануванні тієї чи іншої галузю знання чи діяльності, вміння, процес творення й розподілу матеріальних та духовних цінностей, їх використання⁴.

Зважаючи на те, що культура впливає на формування особистості, вона в значній мірі регулює поведінку людей. При цьому американський вчений-антрополог У. Гуденау виокремлює наступні елементи культури: 1) поняття, що означають спосіб організації людського досвіду; 2) уявлення про те, яким чином різні види досвіду пов'язані поміж собою; 3) цінності і загальноприйняті вірування відносно цілей, до яких повинні прагнути люди; 4) правила і норми, які регулюють поведінку людей⁵.

Іншими словами, культура – це діяльність людей по відтворенню і оновленню соціального буття, і включає у цю діяльність продукти і результати діяльності. Культура виявляється не у контексті логіки визначень, а в установленні еволюції форм, якими людина користується для збереження і оновлення соціального буття. Культура – це складне поняття, яке включає в себе продукти діяльності, вірування, мистецтво, звички людини, а також діяльності, зумовленої цими звичками. Більше того, антропологічне поняття «культура» представляє собою людське втручання у стан природи, будь-яку її зміну чи доповнення, а основним питанням культури є співвідношення відтворення і трансформації, оновлення людського буття⁶.

Слід зазначити, що до початку XIX ст. для позначення об'єктів з історико-культурним значенням здебільшого використовувався досить обмежений за внутрішнім змістом термін «пам'ятка», під яким розуміли лише музейні предмети. Пізніше склалося близьке до сучасного уявлення про пам'ятки історії та культури, проте чіткого формулювання не існувало, а безпосередньо самі поняття «культурна спадщина», «культурні цінності», «захист цінностей культури» вперше сформульовано в міжнародно-правовому договорі «Про охорону художніх і наукових закладів та історичних пам'яток» (Пакті Реріха) 1935 р.⁷.

Вказаний договір було підписано 15 квітня 1935 р. у Вашингтоні представниками двадцяти однієї республіки Американського континенту.

Неформальна назва цього концептуального документа (Пакт Реріха), який вперше обґрунтував з правової точки зору необхідність збереження культурної спадщини та запропонував відповідний юридичний інструментарій пов'язана з тим, що ідея створення організованої охорони культурних цінностей належала відомому художнику та громадському діячеві Миколі Костянтиновичу Реріху⁸ під впливом від наслідків російсько-японської війни 1904 р., які змушували серйозно задуматися над тією загрозою, що породжувалася технічним удосконаленням військових засобів руйнування.

У 1914 році М. К. Реріх звернувся до урядів держав-учасниць Першої світової війни з пропозицією забезпечити збереження культурних цінностей шляхом укладання відповідної міжнародної угоди, проте його звернення залишилося тоді без відповіді⁹.

Наступною ініціативою стало те, що у 1929 р. М. К. Реріх підготував і опублікував на різних мовах проект договору про захист культурних цінностей, супроводивши його зверненням до урядів і народів усіх країн. Проект договору отримав всесвітню популярність і широкий відгук серед світової громадськості. На підтримку висловленої у проекті ідеї виступили, зокрема, такі видатні культурні діячі усього світу, як Ромен Роллан, Бернард Шоу, Альберт Ейнштейн, Герберт Уеллс, Моріс Метерлінк, Томас Манн, Рабіндранат Тагор¹⁰.

У багатьох країнах були утворені комітети на підтримку Пакту. Проект Пакту був схвалений Комітетом у справах музеїв при Лізі Націй, а також Панамериканським союзом¹¹.

Отже, т. з. «Пакт Реріха» став першим міжнародним актом, спеціально присвяченим охороні культурних цінностей, єдиною угодою в цій сфері, прийнятим частиною міжнародного співтовариства у період до завершення Другої світової війни¹².

Цікаво, що положеннями Пакту був затверджений запропонований М. К. Реріхом відмітний знак, яким передбачалося відзначати захищаються об'єкти культури. Цим знаком було визначено

«Знамено Миру» – біле полотнище, на якому зображені три дотичних амарантових кола, що символізують минулі, справжні і майбутні досягнення людства, оточені кільцем Вічності.

У Пакті містяться загальні принципи положення про захист культурних цінностей і повазі, яке слід їм надавати. Важливо, що положення про захист об'єктів носить в Пакті безумовний характер і не послаблюється застереженнями про військову необхідність, які знижують ефективність охорони культурних цінностей в умовах збройних конфліктів.

В українській науці теоретико-методологічний інструментарій культурознавства та культурозбереження почав досить інтенсивно розроблятися у 70-х рр. ХХ ст.¹³ При цьому особливо гострою була дискусія стосовно термінів «пам'ятник» і «пам'ятка» з точки зору їх використання в історико-культурному контексті. Так, у 1988 р. С. Кот науково обґрунтував доцільність використання саме терміна «пам'ятка історії та культури» як базового, що за своїм змістом охоплював би і термін «пам'ятник» у значенні найвизначніших архітектурно-монументальних споруд, побудованих на честь подій чи осіб¹⁴.

У результаті означених наукових дискусій остаточно визначився теоретико-методологічний зміст термінів «пам'ятник» і «пам'ятка». Відповідно до сприйнятої науковою спільнотою парадигми, скульптурні й архітектурні споруди, встановлені з метою увічнення певної події, на честь історичної особи, а також надгробки інтерпретовано як пам'ятники, а термін «пам'ятка» став усталеним як узагальнюючий для визначення предметів матеріальної та духовної культури, що мають наукове, історичне або художнє значення. Водночас, змістовно він охоплює і монументальні пам'ятники, що відповідають цим критеріям.

При цьому обидва зазначених поняття є загальновизнаними в науковій літературі, зафіксованими в чинному законодавстві України про охорону й збереження історико-культурної спадщини.

При цьому під пам'ятками історії та культури розуміють споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з історичними подіями в

житті народу, розвитком суспільства та держави, твори монументальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність¹⁵.

У цьому зв'язку слід зазначити, що на сучасному етапі розбудови демократичної, правової, соціальної держави охорона та збереження матеріальних свідчень минулих історичних епох постає поруч з такими глобальними проблемами, як екологічна, енергетична, продовольча, а також є одним із пріоритетних напрямів культурної політики усіх держав світу¹⁶.

Виходячи з подібної концептуальної парадигми сучасного сприйняття соціумом культурних надбань, Т. М. Миронова зазначає, що «пам'ятка передусім орієнтується на збереження пам'яті, спогадів, вона виключена з активної господарської діяльності, а спадщина – це те, що передали предки не просто на збереження, а для інтерпретації і примноження»¹⁷.

Іншими словами, на відміну від пам'ятки, яка є нединамічною категорією, об'єкт культурної спадщини являє собою складову цілісної системи, що розвивається. Тому культурну спадщину потрібно розглядати з позиції її розвитку і включення до «життєвого» середовища¹⁸.

Також проблему теоретико-методологічного визначення змісту поняття «культурна спадщина» досліджувала К. А. Поливач, яка започаткувала принципово новий дискурс у гуманітарній науці – географію спадщини, об'єктом вивчення якої є культурна (зокрема, нематеріальна) та природна спадщина, розглядає її як чинник соціально-економічного розвитку регіонів і пропонує авторські дефініції засадничих понять культурної спадщини: історико-культурних ресурсів як системи об'єктів та явищ культурної спадщини, зокрема нематеріальної, які мають велике суспільне значення, можуть використовуватися або використовуються для задоволення духовних, пізнавальних і рекреаційних потреб людини та розглядаються як фактор економічного, соціального й гуманітарного розвитку суспільства; історико-культурного потенціалу як сукупної здатності наявних історико-культурних, природних, соціально-економічних та інших факторів і передумов забезпечувати інтеграцію культурної

спадщини до соціально-економічного та культурного розвитку певної території; історико-культурного каркасу як генералізованого просторового поєднання ареалів, центрів і ліній з компонентами культурної спадщини всесвітнього, національного й місцевого значення¹⁹.

Юридичний зміст «культурна спадщина» досліджувала, серед інших, Т. Г. Каткова²⁰. На її думку, поняття «культурна спадщина» не має єдиного розуміння в нормативно-правових актах, що породжує неоднозначність тлумачення при їх правозастосуванні, а саме в діяльності підрозділів органів внутрішніх справ України, які викривають та розслідують правопорушення, пов'язані із посяганням на культурну спадщину. Зокрема, вона доводить, що визначені поняття і правовий режим охорони культурної спадщини в Законі України «Про охорону культурної спадщини» повністю відповідають Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р., але стосуються тільки нерухомих об'єктів, що зумовлює невідповідність існуючим підзаконним актам, тому пропонує долучити до списку об'єктів культурної спадщини рухомі предмети, які становлять для суспільства історичну, наукову, художню цінність.

При цьому Т. Г. Каткова визначає культурну спадщину як природні, природно-антропогенні або створені людиною рухомі і нерухомі об'єкти, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність: споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними території чи території під водою, визначні місця, об'єкти науки і техніки, а також предмети та документи²¹.

Подібною є позиція О. Р. Копієвської, яка визначає культурну спадщину як «сукупність всіх матеріальних і духовних культурних досягнень суспільства, його історичний досвід, соціальний капітал, що зберігається в арсеналі національної пам'яті. Як важлива складова розвитку будь-якої цивілізації, культурна спадщина формує особливий національний менталітет, затверджує спадкоємність духовних, моральних, етичних та гуманістичних цінностей»²².

Як вбачається, слід погодитися з наведеними позиціями в тій частині, що категорія «культурна спадщина» є комплексною та об'єднує як матеріальні об'єкти, так і нематеріальні культурні цінності.

Отже, у результаті проведеного дослідження можна зробити важливий висновок концептуального характеру про те, що формування сучасного теоретико-методологічного розуміння комплексної категорії «культурна спадщина» як у культурологічній, так і в правовій парадигмі було історично детермінованим процесом, який доцільно розглядати у контексті загального розвитку людських уявлень про культурні цінності та необхідність їх всебічної охорони для теперішнього та майбутніх поколінь, а також про універсальний характер цивілізаційного значення таких матеріальних і культурних об'єктів.

Виходячи з подібного доктринального підходу, теоретико-методологічний зміст категорії «охорона культурної спадщини» як об'єкта конституційно-правового регулювання слід розглядати, перш за все, у контексті визначення цілісної системи найважливіших суспільних цінностей, до яких безпосередньо належать і культурні цінності, у тому числі найважливіші культурні надбання минулих історичних періодів.

1. *Холодок В. Д.* Сутність охорони культурної спадщини: соціокультурний аспект // Державне управління та місцеве самоврядування: тези XII міжнар. наук. конгресу. Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2012. С. 362.
2. *Степанов В. Ю.* Визначення поняття «культурна спадщина» в культурному просторі України // *Культура України. Серія : Культурологія.* 2015. Вип. 48. С. 30.
3. *Воропаєва В. Г.* Онтологічні засади культури як найвищої загальнолюдської цінності буття // *Гуманітарний вісник ЗДІА.* 2013. № 54. С. 257.
4. *Прокоф'єва К. А.* Поняття культури: методологія вивчення // *Тertia: альманах.* Дніпропетровськ: НГУ, 2005. С. 134.
5. *Смелзер Н.* Социология / пер. с англ. Москва: Феникс, 1998. С. 116.
6. *Воропаєва В. Г.* Цит. праця. С. 258.
7. *Договір* про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха): Пакт від 15 квітня 1935 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_191
8. *Дьяченко И. Ю.* Пакт Рериха как путь достижения мира

// Вестник РУДН. Серия : Международные отношения. 2007. № 3. С. 88. **9.** Там же. С. 89. **10.** Там же. **11.** *Годованик Є. В.* Порівняльно-правовий аналіз організації і діяльності Ради Ліги Націй та Ради Безпеки ООН // Порівняльно-правові дослідження. 2008. № 2. С. 175. **12.** *Усенко Е. Т.* Очерки теории международного права. Москва: Норма, 2008. С. 62. **13.** *Поливач К. А.* Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України (суспільно-географічне дослідження): дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02. Київ, 2007. С. 77. **14.** *Кот С. І.* Пам'ятка чи пам'ятник? // Пам'ятки України. 1988. № 4. С. 29. **15.** *Горбик В. О., Денисенко Г.Г., Скрипник П.І.* Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. С. 14. **16.** *Губань Р.* Криза сучасного міжнародного правопорядку // Юридичний журнал «Юстиніан». 2007. № 10. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2772> **17.** *Миронова Т. М.* Сохранение природного и культурного наследия как императив культурной политики постиндустриального общества: дис. ... канд. культурологии: 24.00.01. Москва, 2000. С. 77. **18.** *Степанов В.Ю.* Цит. работа. С. 34. **19.** *Поливач К.А.* Цит. праця. С. 45. **20.** *Каткова Т. Г.* Поняття культурної спадщини за міжнародним та українським законодавством // Право і безпека. 2005. Т. 4. – № 5. С. 151. **21.** Там само. С. 152. **22.** *Копієвська О. Р.* Всесвітня культурна спадщина: регулювання міжнародним правом // Держава і право: зб. наук. пр. 2006. Вип. 33. С. 28.

Yepifanov Oleksandr. Theoretical and methodological foundations of the category «protection of cultural heritage»

The article is devoted to the study of theoretical and methodological features of the definition of the legal category «protection of cultural heritage». The main scientific approaches to the understanding of culture as an indicator of the development of social relations are analyzed.

Another feature of international agreements on the protection and conservation of cultural heritage is their saturation evaluation concepts, high level of abstraction regulations. These opportunities are determined by specific implementing regulations of international law enforcement agencies. For example, in the application of an international treaty is the relevant case-law, which allows a deeper insight into the content of international treaty, and sometimes develop this content. States parties to the international treaty the knowledge and use of precedent in the application of the latter are essential to the implementation of international legal obligations resulting

from it. Hence, the court endowed with certain possibilities for the national implementation of the treaty. Consequently, the fourth feature of the national implementation of international agreements on the protection of cultural heritage is the influence of acts of international law enforcement agencies.

Another feature of the considered contracts is the presence of international mechanisms to monitor the implementation of the life of international commitments undertaken by States under these agreements.

Peculiarities of national implementation of international agreements on the protection of cultural heritage point to the need to expand the meaning of national implementation of international law, under which propose understand the process of legal mediation implementation of international law in the state, carried out by not only law-making, organizational and executive, but the law applying government bodies.

The mechanism of implementation of international law is characterized by different approaches to issues of implementation and determine the place of international law in domestic legal systems. Implemented to the legal system generally recognized principles and norms of international law are either absolute or limited field of foreign policy. By international agreements are implemented into the national legislation can be fixed following legal conditions: equal status between the Constitution and international agreements; priority of international treaties on human rights to the rules of national law; the primacy of international agreements to the rules of national law; the primacy of international agreements to the rules of national law and equal status of international treaties and national laws.

On the basis of the analysis, the most important pre-cynical positions on the relation between the concepts «cultural heritage» and «cultural values» are systematized. It is noted that in order to fully understand the value and purpose of the constitutional and legal regulation of the cultural heritage, it is necessary to conduct a thorough analysis of the theoretical and methodological foundations and historical prerequisites for the constitutionalization of the cultural sphere of society as a whole and, in particular, on the protection of cultural values important for ensuring the existence and preservation of intellectual, aesthetic and moral and ethical potential of mankind as a whole.

Keywords: cultural heritage, cultural values, culture, legal protection, constitutional law.